

UOT: 94

Məhərrəm ZÜLFÜQARLI
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti,
t.ü.e.d., professor
mzulfugarli@gmail.com

**Azərbaycanda sovet işğal rejiminə qarşı mübarizə
(1920- 1930-cu illər)**

**Fight against the Occupation Policy of the Soviet Regime in Azerbaijan
(1920s-1930s)**

**Борьба против оккупационной политики советского режима в
Азербайджане (1920-1930-ые годы)**

Xülasə: Məqalədə XI ordunun işğalından sonra Azərbaycanda sovet rejiminə qarşı 1920-1930-cu illərdə baş vermiş üsyanlardan bəhs olunur. Azərbaycanda sovet hakimiyyətinə qarşı aprel işğalından dərhal sonra Gəncədə (25-31 may 1920), Qarabağda (5-15 iyun 1920), Zaqatalada (9-20 iyun 1920) və s. ərazilərdə baş vermiş xalq üsyanları Azərbaycan xalqının sovet rejimini qəbul etmədiyini sübut edir. Üsyanlarla yanaşı sovet rejiminin xalqa qarşı siyasəti də məqalədə faktlarla ifşa olunur.

Açar sözlər: Aprel işğalı, XI ordu, üsyan,təqiblər, repressiya, mübarizə,istiqlal.

Abstract: The article deals with the uprisings against the Soviet regime in Azerbaijan in 1920-1930 after the occupation of the 11th Army. Immediately after the April occupation of Azerbaijan against the Soviet government, Ganja (May 25-31, 1920), Karabakh (June 5-15, 1920), Zagatala (June 9-20, 1920) and others. The popular uprisings in the territories prove that the Azerbaijani people did not accept the Soviet regime. Along with the uprisings, the article also exposes the Soviet regime's anti-people policies.

Keywords: April occupation, XI army, uprising, persecution, repression, struggle, independence.

Резюме: В статье рассматриваются восстания против советской власти в Азербайджане в 1920-1930 гг. после оккупации 11-й армии. Сразу после апрельской оккупации восстания произошли в Гяндже

(25-31 may 1920 g.), Karabaxe (5-15 iyun 1920 g.), Zagatala (9-20 iyun 1920 g.) və digər rayonlar. Narodnye vostaniya v etix regionax dokazyvaot, çto azərbaydjanский narod dobrovolno ne priinyal sovetский rejim. Pomimo vostaniy, v статье rasxryvayetsya antinarodnaya politika sovetского rejima.

Ключевые слова: Апрельская оккупация, XI армия, востание, гонения, репрессии, борьба, независимость.

XI ordunun 1920-ci il 27 aprel işğalı ilə şərqdə ilk demokratik respublika olan, dünya dövlətləri tərəfindən tanınan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süqut etdi. İşğaldan dərhal sonra Bakıda təqiblər, Azərbaycan Demokratik Respublikası liderlərinin, görkəmli nümayəndələrinin, digər partiyaların, siyasi qrupların və cərgəyanların rəhbərlərinin, Azərbaycan ordusunun, müdafiə nazirliyinin xadimlərinin həbsləri baş verdi. Onların bir çoxu Nargin adasında güllələndi, bəziləri Rusiyanın müxtəlif həbs düşərgələrinə göndərildi. Bütün bunlar Azərbaycan İnqilab Komitəsinin icazəsi olmadan, millətçi rus şovinistlərinin və erməni daşnaklarının başçılıq etdikləri XI ordunun xüsusi şöbəsi tərəfindən özbaşınalıqla edilirdi. Daşnak terrorçuları 1920-1921-ci illərdə F.Xoyskini və H.Ağayevi Tiflisdə; Behbudğa Cavanşiri isə Malta adasında vəhşicəsinə qətlə yetirdilər. General Süleyman Sulkeviç, hökumət üzvləri X.Rəfibəyov, İ.Ziyadxanov, tanınmış pedaqoq və alim F.K.Çöçərli, professor Zimin və başqaları aradan götürüldü. Nəsim bəy Usubbəyov Azərbaycanın Gürcüstanla sərhədini keçərəkən qarətçi quldurlar tərəfindən öldürüldü. Xoş təsadüf həbs olunmuş M.Ə.Rəsulzadəni ölmədən xilas etdi. İ.V.Stalin Bakıda olarkən M.Ə.Rəsulzadənin həbs edildiyini bildikdə, özünün keçmiş inqilabçı tanışı kimi onun buraxılmasını barədə göstəriş verdi və Moskvaya işə dəvət etdi. Sonra o, Türkiyəyə gedə bildi. Sonralar Türkiyədə onun təşəbbüsü ilə Azərbaycan Milli Mühacirət Mərkəzi yaradıldı. ADR-in və Azərbaycan ziyalıların bir çox görkəmli xadimləri (Ə.M.Topçubaşov, Ə.Ağayev, A.Şeyxülislamov, C.Hacıbəyli, M.B.Məmmədada, Mustafa Vəkilov, Mirzə Əsədullayev, Əbdüdəli bəy Əmircanov və b.) mühacirətdə olduqlarına görə, vətəndə qalmış həmfikirələrinin faciəli aqibəti onların başına gəlmədi [2, s. 11].

Aprəl işğalından dərhal sonra sovet rejimi kütləvi represiyalara başladı. 1921-1922-ci illərdə Azərbaycanın Türkiyədə hərbi ataşesi vəzifəsində işləmiş Ə.Ələsgərov "Azərbaycan faciəsi" memorandumı yazdı: "Azərbaycanda 1920-ci ilin aprelindən 1921-ci ilin avqustuna kimi 48 min adam qurumuzu terrorun qurbanı olmuşdur ki, bunların da böyük bir hissəsi ziyalıların pəyinə düşür"[11,6 aprel 1991].

Akademik Z.Bünyadov kütləvi represiyalar barədə belə yazırdı: "Qərribədir: Azərbaycan Respublikasının parlamentindən 1920-ci il aprel ayının 28-nə keçən gecə hakimiyyəti səsiz-səmirsiz, demək olar ki, müftə əlinə keçirən bolşeviklər siyasi rəqiblərinə demirəm, adi azərbaycanlı fəhlə və kəndlilərə insancasına münasibət göstərsəydilər, əlbəttə xalqımızın hörmətini də qazanardılar. Lakin hakimiyyəti əlinə alan kimi bolşeviklər bandit Dzerjinskiyin qurumuzu terror bayrağını qaldıraraq soyğunçuluq, qarət və xalqı qəsdən məhv etməklə məşğul oldular... hər hansı bir etiraz da əlüstü damğalandı: əksinqilabçı, antisovet, antikolxoz, antipartiya və min cür başqa "anti"lər adı ilə yüzlərə və minlərcə kəndli zəhmətkeş güllələndir və ya sürgün edilirdi. 1921-ci il yanvarın 25-də XI ordunun xüsusi şöbəsinin 3 nəfərdən ibarət komissiyasının qərarı ilə Qarabəy Qarabəyov, Cəmil Lənbəranski, Məmməd Həsənov başda olmaqla 155 nəfər partiya üzvü müxtəlif müddətə azadlıqdan məhrum edilərək Rusiyanın Xolmoqor, Ryazan, Nijni-Novqorod həbs düşərgələrinə göndərilib...Lenin və Trotskinin sərəncamlarına əsasən Sovlovetk adalarında, Suzdal, Yaroslavl və s. yerlərdə həbs düşərgələri yaradılıb. Təkcə Müsavat partiyasının yüzlərlə oğlu bura sürgün edilib[3,s. 58-59].

XI ordu əsgərlərinin əhalinə qarşı qarətçiliyi və soyğunçuluğu o həddə çatmışdır ki, bu hətta bolşevik partiyasının qurultayında da müzakirə predmeti oldu. XI ordu əsgərlərinin müsadirə adı ilə əhalinin evlərinə başqın edərək soyğunçuluq etməsinə AK(b)P-nin 1920-ci ilin oktyabrında keçirilən II qurultaydakı çıxışında N.Nərimanov kəskin etiraz edərək demişdir: "Müsadirə edərək və müsəlman evinə girərək onun hansı şəraitdə yaşadığını bilmək lazımdır. Müsəlman qadınınun qulağında sığırnı çıxarmaq və bədəninə briyant axartmaq lazımdır deyil. Briyant biza lazımdır, ancaq onu başqa yerdə axartmaq lazımdır" [4,s.17;10,s.71].

İşğalçı rejimin yeritdiyi cinayətkar siyasətə qarşı müxtəlif ərazilərdə güclü üsyanların baş verməsi xalqın rejimə qarşı nifrət etdiyini əyani şəkildə göstərirdi.

Azərbaycanda sovet hakimiyyətinə qarşı aprel işğalından dərhal sonra Gəncədə (25-31 may 1920), Qarabağda (5-15 iyun 1920), Zaqatalada (9-20 iyun 1920) və s. ərazilərdə baş vermiş xalq üsyanları Azərbaycan xalqının sovet rejimini qəbul etmədiyini sübut edir. Bu üsyanlara və sonrakı illərdə baş vermiş antisovet hərəkətlərinə sovet tarixşünaslığında düşmən münasibət bəslənilib, bu üsyanları doğuran obyektiv səbəblər nəzərə alınmadan birtərəfli tədqiq edilib[1,s.256-257].

İşğaldan az sonra baş verən Gəncə üsyanı XI ordunu xalqın dəvət etməsi ilə bağlı sovet təbliğatının ağ yalan olduğunu sübut etdi. Gəncə üsyanı zamanı qeyri-dəqiq məlumata görə 8,5 min nəfər işğalçı ordu tərəfdən, 12

min nəfər isə üsyançılardan itki olduğu bildirilir. C.Hacıbəylinin Gəncə üsyanı haqqında dediyi "Gəncədə may ayında axan türk qanı 27 aprel hadisəsi hərəkətindən millətimizə atılan ləkəni silib götürmək" fikri bəzi qaranlıq məsələlərə aydınlıq gətirir [10, s.56; 11, 27 may 1997].

Gəncə üsyanı 1920-ci il mayın 25-də başladı. Üsyançılar işğalçı rejimə qarşı qəhrəmancasına mübarizə apardılar. Üsyanın ən gərgin mərhələsi Gəncə qarnizonu komandirinin və zabitlərinin Qızıl ordu nümayəndələri ilə əvəz olunması zamanı baş verdi. Gəncə qarnizonunda bolşeviklər in atdığı addımlara cavab olaraq 1800 nəfərlik Gəncə qarnizonu mayın 28-dən 29-na keçən gecə üsyan qaldırdı və şəhərin müsəlmanları yaşayan hissəsini tutdu. Üsyanın yatırıldığı bir necə gün ərzində minlərlə üsyançı halak oldu. Onların arasında görkəmli ictimai-siyasi xadimlər var idi. Generalılar, yüksək rütbəli zabitlər, o cümlədən general-mayor Məmməd Mirzə Qacar, general-mayor Cavad bəy Şixlinski, polkovnik Cahangir bəy Kazımbəyov qətlə yetirildilər, bir çoxları isə Nargin adasına sürgün edilib orada güllələndi [3, s.37].

Gəncə üsyanı yatırılarkən həbs edilmiş 800 əsir iyunun 2-də güllələnməmişdir. Hadisələrin iştirakçısı Türk KP Mərkəzi Bürosunun sədri Mustafa Sübhi bildirir ki, Gəncə üsyançılarının qarşı döyüşlər 6 gün davam etdi. 7-cü günü sovet qoşunları şəhərə daxil oldu. 3500-4000 dinc əhali öldürüldü. 12 min adam həbs edildi. Sovet qoşunlarından ölən və yaralananların sayı 1500 nəfərə çatırdı [10, s.65-66].

Gəncə üsyanını yatırılmasına və 12 min üsyançının məhv edilməsinə daxili işlər komissarı, bolşevik Həmid Sultanov rəhbərlik etmişdir. Məlumat üçün qeyd edək ki, Həmid Sultanov Qəzənfer Musabəyovun bacısı Ayna Sultanovanın həyat yoldaşı idi.

Gəncə üsyanından sonra N.Nərimanov Azərbaycanın iki generalını öldürmə xilas etməkdən V.İ.Leninə 1 avqust 1920-ci il tarixdə məktubla müraciət edərək yazmışdı: "Gəncə üsyanı zamanı keçmiş Azərbaycan ordusunun bütün zabitləri həbs olunmuşdur. Onların arasında məşhur generalılar Mehmandarov və Şixlinski də var... Onları Sizin sərəncamınıza göndəririk... Onlar müsavətlərə nifrət edir, əmindirlər ki, Azərbaycan Sovet Rusiyası səvətd ola bilməz" [10, s.59-60; 13, s.31]. Mahz bu məktub generalılar Mehmandarov və Şixlinskiyə sağ qalmasına səbəb oldu.

Gəncə üsyanında sonra Tərtər, Zaqatala, Dəvəçi, Qusar, Lənkəran üsyanları baş vermişdi.

21 may 1920-ci il tarixdə Tərtərdə olan sovet qoşunlarına yerli əhali hücum edərək onlardan 80 nəfərini məhv etdilər. Bu döyüşdə işğalçı alayın komandiri Naumov da öldürülmüşdü [9, s. 54-55]. Tərtər üsyanına qarşı bolşeviklər 1920-ci il iyunun 10-da əməliyata başladılar. XI Ordu komanda-

nı Levandovskinin "düşmən mövqelərini təyyarələrdən iyunun 10-da bombardman edilməsi" barədə verdiyi əmr üsyanın yatırılmasında həlledici rol oynamışdı. Zaqatalada müqavimət hərəkətinə bölgənin nüfuzlu şəxslərindən – Molla Hafiz Əfəndiyev və hərbi Əhmədiyev rəhbərlik etmişdi. İyunun 16-da XI Ordu hissələri V. F. Vodopyanovun başçılığı ilə Zaqatala istiqamətində hərəkət edərək üsyanı yatırdılar. Bundan sonra 1920-ci ilin avqustunda Quba qəzasının Dəvəçi və Qusar rayonlarında baş vermiş üsyanlar da XI Ordu tərəfindən amansızcasına yatırıldı. Bunu ardınca 1920-ci ilin avqust-sentyabr aylarında Lənkəran qəzasında Sovet hakimiyyətinə qarşı güclü və uzun müddətli üsyan başlanmışdı. Üsyanın başında Qulam Tağıyev, general Salimov, Nəcəfşulxan, Hüseynali xan və Əsəd xan Talışinski dururdular. Avqustun 24-də üsyançılar Bilasuvar-Astara arasındakı məsafə boyu irəliləyərkən şəhərin 20 km-nə çatmışdılar. 1920-ci il dekabrın ortalarında Astarada, Girdənədə, Şahagəcədə və Pensəri yaşayış məntəqələrində sovet hakimiyyəti devrmişdilər. 1921-ci ilin yazında qəzanın Astara hissəsində yenidən üsyan baş vermişdi. Xəzər dənizi hərbi qüvvələrinin köməyi ilə oktyabrın 5-də bu üsyan da yatırıldı. Bu üsyanlardan başqa Nuxa qəzasındakı Hüseyn Əfəndinin başçılığı ilə üsyan, Əsədulla bəyin başçılığı altında Şuşa qəzasında, Adil bəyin başçılığı altında Kürdüstanda, Şamxor, Zaqatala, Salyan, Qazax və başqa yerlərdə müqavimət hərəkətləri də baş vermişdi. Nuxa qəzasındakı üsyan başçılıq etmiş Hüseyn Əfəndinin Göyçayda, Ağdaşda, başqa qəzalarda olan dəstələrində sovet rejiminə qarşı mübarizə aparmışdır [5,9, s.57].

General Nuru Paşanın rəhbərliyi ilə Qarabağda başlayan üsyan Şuşa, Ağdam və Bərdəni əhatə etmişdi. Üsyanı Azərbaycan piyada polku və yerli bəylərin silahlı dəstələri iştirak etdirdilər. XI Qızıl ordunun 2-ci stüvari korpusunun və 32-ci atıcı diviziyasının hissələri Qarabağ üsyanının üçüncü gündə – 1920-ci il iyunun 15-də tamamilə yatırdılar.

Zaqatalada sovet hakimiyyətinə qarşı üsyan 1920-ci il iyunun 6-da başladı. Çıxış üçün bəhanə əhalinin silahlı təhvil verməsi barədə əmr oldu. Molla Hafiz Əfəndinin başçılıq etdiyi üsyançılar (1000 nəfərdən çox adam) və onlara qoşulmuş Azərbaycan qoşunlarının qarovul batalyonunun bütün zabitləri iyunun 9-da Zaqatala qəzasını, teleqrafı tutdular və inqilab komitəsinin üzvlərini, sovet işçilərinin hamısını həbs etməyə başladılar. Qızıl ordu komandirləri etiraz etdirdilər ki, Zaqataladakı üsyan da Qarabağdakı üsyan zamanı olduğu kimi, əksinqilabçılara münasibətdə eyni amansızlıqla yatırıldı və əhalinin tərki-silah edilməsinə başlandı. Qızıl ordu hissələri iyunun 18-də şəhərə daxil oldular və qalanı tutdular [2, s.38].

Azərbaycanda baş verən üsyanlara qarşı sovet rejimi xüsusi qəddarlıq nümayiş etdirirdi. Üsyanların qəddarlıqla yatırılması sovet hakimiyyətinin rəsmi sənədlərində də öz əksini tapmışdır. Buna misal olaraq Azərbaycan İnqilab Komitəsinin "Şamaxor dairəsində banitizmə qarşı mübarizə üçün müvəqqəti fəvqəladə üçlüyün yaradılması haqqında" (16 may 1921-ci il) 365 sayılı qətnaməni göstərmək olar. Bu qətnamə ilə yaradılmış müvəqqəti fəvqəladə üçlüyə sovet rejiminə etiraz edənləri sorgu-sualsız yerində gözləmək əlahiyyəti verilmişdir [12, s.484].

Sovet rejiminə qarşı baş verən üsyanlara qarşı işğalçıların amansız mübarizəsinə N.Nərimanov etiraz edərək yazırdı: "Əlbəttə, əgər bizim xarici aləmlə silahlı toqquşmamız olmasa hələ bir müddət hakimiyyəti süngü gücünə saxlamaq olar, lakin əgər bu toqquşma baş verərsə, onda neft sənayesi təhlükə altında qalacaqdır. Bir dəqiqə belə vaxt itirmədən son zamanlarda Azərbaycanda yaranmış nöqsanlara diqqət yetirmək zəruridir. İki ay bundan əvvəl Azərbaycanda üsyan baş vermişdi. Asanlıqla yatırıldı, lakin neçə gün qırmızı əsgərlərdən bataqlıqda gizlənməyə məcbur olan qadın və uşaqları oradan zorla çıxarıqda əhaliyə bu yatırma necə təsir göstərmişdi. Orcanikidzenin nəzəriyyəsinə görə, əlbəttə, kiçik Azərbaycanın əhalisini müntəzəm olaraq məhv etmək olar, lakin onda respublika kimdən ibarət olacaqdır?" [6, s.452].

N.Nərimanov qanunsuz repressiyaya məruz qalmış vətəndaşları həf vəchlə azad etməyə çalışırdı. 1920-ci il mayın 27-də onun imzası ilə "Kifayət qədər əsas olmadan tutulub saxlananların hamısını" həbsdən buraxmaq üçün xüsusi komissiya yaradılması haqqında dekret dərc olunmuşdu. 1920-ci il iyulun 12-də isə N.Nərimanov həbs yerlərində olan fəhlə, kəndli və əsgərlərin geniş şəkildə amnistiyası haqqında dekret verdi. Dekret sovet hakimiyyətinə qarşı sui-qəsdlərdə iştirak etməyə görə mühakimə olunanlara şamil edilmirdi. Avqustun 12-də N.Nərimanovun imzaladığı əmrilə idarə müdiriyyətinin icazəsi olmadan qulluqçuların xidməti hərəkətlərinə görə FK orqanları tərəfindən həbs olunmasını qadağan edildi. Oktyabr inqilabının 3-cü ildönümü münasibətilə Azərbaycan İnqilab Komitəsi 1920-ci il noyabrın 6-da "özlərinin şüursuzluğu və siyasi yetkinliyinin çatışmazlığı ucbatından istər ümumi, istərsə də siyasi xarakterli cinayətlər törətmiş bütün şəxslər" barəsində amnistiya tətbiq olunması haqqında dekret vermişdi [3, s.12.]

Sovet rejiminə qarşı 20-ci illərdə baş verən üsyanlar 30-cü illərdə də davam etmişdir. Sovet hakimiyyətinin həyata keçirdiyi kollektivləşmə siyasəti SSRİ-nin birsıra ərazilərində kütləvi aclığa səbəb oldu. Bu dövrdə Ukraynada, Volqaboyunda və digər ərazilərdə kütləvi aclıq baş vermişdi. 1930-1933-cü illərdə aclıqdan, xəstəliklərdən və digər səbəblərdən qəzax əhalisinin 1,7 milyon nəfəri məhv olub. Bundan başqa respublikada həddini aşmış

repressiv tədbirlərdən yaxa qurtarmaq üçün 1 milyondan artıq əhali Özbəkistana, Qırğızistana, RSFSR-ə və xarici ölkələrə qaçıb. (14) Digər mənbədə 1932-1933-cü ildə aclıqdan ölənlərin sayının 4 milyondan az olmadığı göstərilir [15, s.67].

XX əsrdə müxtəlif ölkələrdə etnik soyqırım, aclıq və müharibələr nəticəsində 170 milyon nəfər insan məhv olmuşdusa, onlardan 15 milyon Stalin repressiyasının və Sovet hökumətinin "Qırmızı terror"unun payına düşür. Sovet hakimiyyətinin 73 illik hakimiyyəti zamanı təkcə dövlət cinayətlərində günahlandırılmış insanların sayı 9 milyon 853 min 900 nəfər olmuşdur ki, onlardan 2 milyon 117 min 995 nəfəri ağır cəzaya məhkum olunmuş və güllələnmiş, 5 milyondan artıq günahsız insanlar Sibiri, Qazaxstana və digər regionlara sürgün edilmiş, onların yarsından çoxu tələf olmuşdu [5, s.161].

1928-ci ildə fərdi təsərrüfatlara qarşı hücum keçirilməsi, 1929-cu ilin yayından etibarən kollektivləşmə xətinin qəbulu, kənddə sinfi münasibətlərin gərginləşməsi şəraitində SSRİ MK-nin və XKS-nin 1930-cu il fevralın 1-də qəzaxmaqlara qarşı mübarizə tədbirləri haqqında qərar qəbul etməsi 1930-cu ilin martında kollektivləşmənin 50% çatmasına gətirib çıxardı. Bu siyasətin zorakılıqla, ağılasığmaz sürətlə aparılması kəndlilərin etirazına və müqavimətinə səbəb oldu. Əgər 1929-cu ildə 1300 kəndli üsyanı baş vermişdysə, 1930-cu ilin təkcə yanvar-mart aylarında 2000 üsyan olmuşdu.

Kəndli etirazların orduya da sırayət etməsi təhlükəsiz sovet rəhbərliyini təşviş salmışdı. Çünki orduda xidmət edənlərin əksəriyyəti kəndliləri təmsil edirdi. Siyasi bəhrənarın dərinləşməsinə ehtiyat edən Stalin manevr edərək 1930-cu ilin martında " Müvəffəqiyyətdən başçicəllənmə" məqaləsi yazaraq günahı yerli hakimiyyət nümayəndələrinin üstünə atdı. O yeni hakimiyyət nümayəndələrini tələskənlikdə və köndüllük normalarını pozmaqda itiham etdi. Bundan sonra həтта kəndlilərə kolxozlardan çıxmağa icazə verildi və kollektivləşdirilmiş təsərrüfatların sayı 2 dəfə azaldı. Lakin bu müvəqqəti xarakter daşdı. 1930-cu ilin payızında dövlət 1929-cu ildə irəli sürülmüş "qolqoçmaqları bir sinif kimi ləğv etmək" şüarını həyata keçirməyin həlledici mərhələsinə qədəm qoymaqla vəziyyət yenidən kəskinləşdi. 1930-1931-ci illərdə 1 milyon kəndli ailəsi sürgün olundu [15, s.64-65].

Azərbaycanda qolqoçmaqlara qarşı mübarizə gücləndi. Kənddə qolqoçmaqları bir sinif kimi ləğv etmək siyasəti həyata keçirildi.

Kollektivləşmənin yuxarıdan inzibati yolla həyata keçirilməsi ümumiyyətlə respublikanın kənd təsərrüfatına ciddi zərbə vurdu. 1929-1933-cü illərdə ümumi mal-qaranın sayı, o cümlədən qoyunların sayı azalmağa başladı. 1928-ci ildəki 1354 min iribuzulu malqaranın sayı 1933-cü ildə 1160 minədək, 1930-cu ildəki 509 min inək və camışın sayı 1933-cü ildə 405 mi-

nədək, qoyunların sayı isə 2598 mindən 1348 minədək azaldı. Bunun başlıca səbəblərindən biri kolxozların kollektiv heyvandarlıq sistemə hazır olmaması və həmçinin zorakılığa qarşı etiraz əlaməti olaraq kəndlilərin hissəsi tərəfindən heyvanların kəsilməsi idi. Ümdə səbəb isə yerli şəraiti, Azərbaycan kəndlisinin psixologiya və təsərrüfat ənənəsini nəzərə almadan bir mühtüm və hədsiz dərəcədə mürəkkəb sosial prosesə inzibatçılıq metodları ilə rəhbərlik edilməsi idi [2, s.265].

20-30-cu illərdə kommunist rejiminə qarşı ideoloji mübarizə ilə yanaşı silahlı üsyanlar da geniş vüsət alırdı. Silahlı üsyanlar haqqında tarixi ədəbiyyatda müxtəlif məlumatlar mövcuddur. Bəzi məlumatlara görə Azərbaycanda sovet hakimiyyəti əleyhinə 1923-cü ilə qədər 53, 1941-ci ilə qədər isə 200-ə qədər irili-xırdalı üsyan və silahlı çıxış baş verib [10, s.115.]

Sovet dövründə yazılmış əsərlərdə kommunist rejiminə qarşı mübarizə aparmış şəxsləri xalqın gözündən salmaq üçün onlara "xalq düşməni", "sini düşməni" və s. adlar verilərək fəaliyyətləri saxtalaşdırılıb. Sovet alimlərinin əsərinə tənqidi yanaşmaqla və yeni yazılan məqalələrə əsasən sovet rejiminə qarşı qaçaqçılıq hərəkatında iştirak etmiş mübariz insanların bəziləri haqqında məlumat əldə etmək olar. Bu mənbələrdən Lərikdə Şahverən Əsgər oğlu, Astarada Fəttah Rəsulov və Hüseyn Rəməzənov, Tağıyev, Qarabağ və Kürdüstanda Gülmalı xan, Goranboyda qaçaq Musa, Şəki- Zaqatala bölgəsinin səkkiz rayonunda üsyana başçılıq etmiş molla Mustafa Şeyxzadə, polkovnik Bəhram bəy Nəbibəyov, Qaxlı Sadiq bəy Balacayev, Lahıclı qaçaq Cümşüd haqqında məlumatlar var. Bundan başqa bu mənbələrdən Naxçıvanın Keçili kəndində, Xızı dairəsinin Ağdərə kəndində, Ağdamda, Gəncə okruqunun Bitdili kəndində, Ağdaş rayonun Piraza kəndində, Göyçay rayonunun Molakənd kəndində və s. ərazilərdə qaçaqların fəaliyyəti haqqında məlumatlar əldə etmək mümkündür.

Kollektivləşmə əleyhinə ən güclü üsyanlardan biri 1930-cu il aprelin 13-də baş vermiş "Şəki üsyanı" idi. Üsyana Gönüllü Molla Mustafa Şeyxzadə başçılıq etmişdi. Üsyanın fəal iştirakçılarından İsmayıl Əfəndi, Rəsul Yüzbaşı, Yunis, Kərim, Qaçaq Abbas və onun silahdaşları Xudu İbrahim, Tanrıverdi Şərif, Nağdalı, Əhməd, Hümət, Hidayət, Aslan, İsfəndiyar, Əşrəf, Kor Umar, Abdulla və başqalarının adı son dövrdə nəşr olunan kitablarda çəkilir. Bu kitablarda həmçinin 1927-1939 -cu illərdə Şəki ərazisində sovet hakimiyyətinə qarşı mübarizə aparmış Zəyzidli Xudu İbrahim Abdulla oğlu, Bideyizli Cəfər Mirzə oğlu, 1941-ci ilə qədər mübarizəni davam etdirmiş Vartaşenin (hazırda Ögüz rayonu) Muxas kəndindən Tapdı Üzeyir oğlu Mikayılovun qaçaq dəstələri haqqında da məlumat var [10, s.117,119].

M.Ə.Rəsulzadə kommunist rejiminə qarşı baş vermiş üsyanlar haqqında demişdir: "Bütün milli müəssisələr bağlanılır, milli ordu dağıdılır, ziyalı-

lar öldürülür,....sini mübarizə alovlandırılır, ictimai nifrət qızışdırılır, qardaş qardaşa qarşı təhrik edilir, bir sözlə, məmləkət sovetləşdirilir. Bütün bunlarla bərabər milli müqavimət davam edirdi və Azərbaycanın hər tərəfində qanlı hadisələr olurdu" [8, s.92].

SSRİ-nin bütün əhalisi sovet rejiminin səhifə siyasətindən əziyyət çəkirdi. Lakin müsəlmanlar, türklər (o zamankı Azərbaycanlılar) daha ağır vəziyyətdə idilər. 1926-1927-ci təsərrüfat ilində adambaşına verginin miqdarı Ermənistanında 2 rubl 23 qəpik, Gürcüstanda 2 rubl 25 qəpik, Azərbaycanda isə 3 rubl 60 qəpik idi. Yəni həmin ildə varlı kəndlilərə düşən vergi payı Ermənistanında 23,25 %, Gürcüstanda 35,13 %, Azərbaycanda isə 45,62 % təşkil edirdi... 20-ci illərin ortalarından başlayaraq Azərbaycan rəhbərləri hər cür sovet təzyiq və terror üsullarının tətbiqində öndə idilər. 1930-cu il 30 yanvar tarixinə kimi Qarayazıdakı 17 kənddən 15-ində tam kollektivləşmə aparıldığı barədə məlumat verilib. Məhz bu rayon ən güclü üsyan yuvasına, Cənub-şərqi Gürcüstan, Şimali Ermənistan və Qərbi Azərbaycan ərazisində kolxoz hərəkatını iflasa uğradan, milis və orduya böyük tələfat verən hərəkatın mərkəzinə çevrilmişdi. Üsyana hətta Moskva rəhbərliyini də ləzəyə salmış İsa-xan rəhbərlik edib.

1930-cu ilin əvvəllərində Ermənistanında Ağbaba, Qızıl Qoç və s. kəndlərində müsadirə və həbslər başlamış, mütəşəkkil silahlı üsyan isə Kərbəlayı İsmayılın başçılığı ilə Vedibasar rayonunda baş vermişdi. Zəngəzur, Şəmsəddin də toqquşmaların içində idi. Lankəran ətrafında sərhəd qoşunları və milis qüvvələri ilə gərgin döyüşlər aparən dəstələrə Həsən İsa oğlu və Cankişli başçılıq edirdi. Gəncədə və Gəncəbasarda Məmməd Qasım, Hacı Axund və Rüstəmin dəstələri döyüşürdülər. Sovetlər üçün Naxçıvandakı güclü üsyanın böyük təhlükə doğurduğunu qeyd edən Q.Musabəyov xalqa rəsmi müraciət edib. Bu hadisə və əks effekt doğura bilən müraciət Tiflis və Moskvanı bərk narahat etdiyinə görə Q.Musabəyovun yazılı müraciəti yığıldı. Təkcə 1930-cu ilin mart ayında Zaqafqaziyada 50-yə yaxın kütləvi silahlı üsyan qeydə alındığı ki, onların da 40-ı Azərbaycana, digərləri isə əsasən Gürcüstan və Ermənistanın türk əhalisinin yaşadığı ərazilərə aid idi [7, s.56].

Sovet rejiminə qarşı baş vermiş üsyanların yatırılmasına baxmayaraq, bu üsyanlar sübut edirdi ki, əhali sovet hakimiyyətinə nifrət edir və xalq daim öz azadlığı və istiqlaliyyətini uğrunda mübarizəyə can atır. Sovet dövründən sonrakı mərhələlərdə baş vermiş hadisələr sübut edir ki, Azərbaycan xalqı heç zaman sovet işğal rejimi ilə barışmamış, daim bu rejimə qarşı mübarizə ruhunu özündə yaşatmışdır. Məhz bunu görə 1988-1991-ci illərdə baş vermiş milli azadlıq hərəkatının noticəsində Azərbaycan dövlət müstəqilliyi bərpa edə bildi. Müzəffər Azərbaycan ordusunun 44 güclü (27 sentyabr-10

noyabr 2020-ci il) Vətən müharibəsində əldə etdiyi möhtəşəm qələbələr də nəsildən-nəilə keçmiş bu mübarizə ruhu sayəsində əldə edildi. Bu qələbələrin sayəsində güclü Azərbaycan dövləti cənubi Qafqazda yeni reallıqlar yaranmasına nail oldu, xalqın mübarizə ruhu daha da gücləndi, gələcəyə inamı daha da artdı.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan tarixi. 3 cildə.3-cü cild, 1-ci hissə. Bakı 1973, 548 s.
2. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. VI cild (aprel 1920 - iyun 1941). Bakı. "Elm". 2008. 568 səh. + 48 səh. illüstrasiya.
3. Bünyadov Z. Qırmızı terror. Bakı, Azərneşr, 1993, 331 s.
4. Bayramova R.M. "Azərbaycan rəhbərliyində ixtilaf ar və daxili siyasi çəkişmələr (1920-1925-ci illər)". Bakı 2007
5. Cəfərov M.C. Azərbaycan kəndi kollektivləşmə illərində (1920-ci illərinin sonu -30-cu illər)-Bakı, Elm, 2008-300 s.
6. Nəriman Nərimanov Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Lider nəşriyyatı", 2004, 496 s.
7. Qafqazda Sovet totalitarizmi (20-30 -cu illər). Elmi konfransın materialları. Xəzər Universiteti 6-7 noyabr 1998. Bakı, 1998.
8. Rəsulzadə M.Ə. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı, Gənclik, 1991, 110 s.
9. Süleymanov M. "Azərbaycanın hərbi tarixi. Sovet dövrü". I cild. Tehran-Firuzan 2011, 599 s
10. Zülfüqarlı M.P. Tarixşünaslıq (1920-1991-ci illər) Azərbaycan tarixi – DƏSRLİK. Bakı "MEKAN SERVES NN" 2017, 486 s.
11. Tarix qəz.,

Rus dilində

12. Декреты Азревкома (1920-1921гг.). Баку, Азернешр, 1988, 519 с.
13. Нариманов Н. Избранные произведения. т. 2, Баку, Азернешр, 1989, 768 с.
14. Страницы истории советского общества. факты, пролемы, люди. Москва, Политиздат, 1989, 447 с
15. Исмаилов Э.Р. Очерки истории России советского периода. Баку-2008, с.25.